

УДК 32.019.51: 159.9

Олександр Дмитрович Бойко

ДІАГНОСТУВАННЯ ОЗНАК, ХАРАКТЕРУ ТА СПРЯМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ ЯК ОСНОВА ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ

На рубежі ХХ і ХХІ ст. у світі сформувалися потенційні умови для глобального, широкомасштабного маніпулювання суспільною свідомістю. Адже для того, щоб людина почала діяти так як того бажає маніпулятор, необхідні наступні умови: перевантаження інформацією; обмеження часу для її сприйняття; зашкалююче зростання розумової напруги; активне відволікання від осмислення; стимулювання емоційного мислення. Як бачимо, практично всі вони у сучасних умовах забезпечуються різким глобальним зростанням інформаційного перевантаження; відчутним обмеженням/скороченням часу для адекватного сприйняття та оцінки інформації окремою людиною/групою/масою у зв'язку з прогресуючим та невпинним збільшенням обсягів інформаційного потоку; загостренням протистояння/конкуренції між державами світу у боротьбі за лідерство на міжнародній арені; суттєвим розширенням спектру конкуруючих теорій для вибудови та інтерпретації як минулого так і майбутнього суспільного розвитку. Побічними ефектами цих процесів є викликані та фактично простимульовані ними необдумані та необгрунтовані судження та дії, різке зростання емоційної напруги, втрата такого важливого стратегічного та системоутворюючого фактору як відчуття часу тощо.

На цілком реальну загрозу маніпулювання суспільною свідомістю в Україні на сучасному етапі не одноразово вказували і вказують вітчизняні фахівці з суспільних наук. Зокрема, у монографії "Україна: політична історія. ХХ — початок ХХІ ст.", яка побачила світ у 2007 р., у передмові акцентується думка про те, що "висмикування історичних фактів з контексту провакує омани і підсилює міфологізацію масової історичної свідомості. А множення контекстів створює сприятливі можливості для маніпулювання образами минулого і сьогодення. Саме цей процес і дає підстави деяким дослідникам говорити про те, що *Україна, не пройшовши етапу інформаційного суспільства, вже переходить до*

його маніпуляційного різновиду (виділено О. Б.)" [11, 14].

Суть політичного маніпулювання полягає у штучному створенні/фабрикуванні додаткових психологічних важелів впливу у процесі боротьби за владу, а зміст у: а) прихованому корегуванні масової свідомості; б) вживленні у масову свідомість штучних стимулів/мотивацій дії; в) спрямуванні суспільних настроїв та громадської активності у потрібному для маніпулятора напрямку. У сучасних умовах вірус політичного маніпулювання став надзвичайно впливовим та загрозливим фактором, що суттєво дестабілізує як життя окремої людини, групи так і усєї людської спільноти і саме тому потребує активного спротиву та нейтралізації. Якщо скористатися медичною термінологією, то протидія політичному маніпулюванню, як певному різновиду суспільної хвороби, може включати наступні етапи: а) діагностування, б) терапію (пасивний захист), в) хірургію (активний захист).

Мета цієї статті — запропонувати ефективну та функціональну модель діагностики політичного маніпулювання. *Основні завдання* — виявити, проаналізувати та систематизувати сукупність чинників та змін у процесі комунікативного контакту, що засвідчують наявність маніпулятивного синдрому; виокремити фактори, що визначають характер, силу та спрямованість маніпулятивної дії.

Захист від маніпулювання — це система дій, направлена на усунення чи зведення до мінімуму негативних переживань (відчуття тривоги, невпевненості, вини, дискомфорту тощо) та можливих збитків, що можуть травмувати особистість. Специфіка захисту від політичного маніпулювання полягає у захисті права особистості/колективу/суспільства на вільне (без зовнішнього тиску та впливу) волевиявлення у питаннях ставлення до існуючої форми правління, структур офіційної влади, діючих політичних сил тощо. Важливою умовою свідомого захисту від негативного зовнішнього політичного впливу є адекватна діагностика маніпулятивної дії.

Окремі аспекти цієї проблеми вивчали Т. Вильгельм, Г. Грачев, Є. Доценко, Я. Жарков, А. Ендмюллер, С. Кара-Мурза, І. Огнев, В. Панкратов, М. Присяжнюк, О. Сидоренко, О. Фрай, Р. Чалдіні, В. Шапарь, В. Шейнов та інші [4—10, 12—16]. Втім, цілісної та органічної моделі діагностики політичного маніпулювання дослідники не запропонували.

На мою думку, ця діагностика, повинна складатися з кількох взаємопов'язаних частин/етапів:

Перший етап — виявлення симптомів та синдромів маніпулятивного впливу. Симптом маніпулятивної дії (з грецької συμπτωμα — випадок, збіг, ознака) — це один окремий сигнал, прояв активного психологічного впливу, що має наслідком певне порушення усталеного комунікативного процесу з метою корегування свідомості та поведінки об'єкта маніпулювання. Яскравим прикладом маніпулятивного симптому є відчуття незручності, внутрішньої боротьби, коли у об'єкта психологічного впливу не має бажання здійснювати ту чи іншу дію, але обставини складаються так, що її необхідно здійснювати, щоб "не втратити обличчя". Однак для остаточного виявлення та розпізнання маніпулятивного акту одного симптому не достатньо: слід з'ясувати чи є симптом складовим маніпулятивного синдрому, тобто сукупності дій, слів, інтонацій, поз, жестів тощо, які однозначно засвідчують та підтверджують реальність маніпулятивної атаки.

Для з'ясування питання, чи є окремий симптом частинною поліфонічного маніпулятивного синдрому, необхідно ретельно відслідкувати та проаналізувати три групи факторів: а) зміни у поведінці гіпотетичного маніпулятора; б) зміни у ситуаціях взаємодії; в) зміни у поведінці адресата маніпулятивної дії. Якщо узагальнити досвід політичної практики та результати наукових досліджень, то можна виділити наступні індикатори потенційної наявності маніпулювання:

Зміни у поведінці гіпотетичного політичного маніпулятора: вияв надмірного інтересу до особи співрозмовника (з'ясування ключових деталей біографії, сімейного стану, особистих мотивів та пріоритетів поведінки, ідеалів, політичних симпатій тощо); неузгодженість слів і поведінки (зміст слів не відповідає міміці, упевнені слова контрастують з суєтними рухами рук тощо); періодичне переривання зворотнього зв'язку шляхом відведення очей, що поєднується зі спробами маніпулятора непомітно відстежити реакцію жертви маніпуляції; активна експлуатація стереотипів (віднесення об'єкту маніпулювання до тієї або іншої категорії людей, актуалізація його ролевих функцій, звертання до звичок або сталих ритуалів); вживання висловів та зауважень, що викликають у опонента відчуття провини; швидке скорочення дистанції у комунікативному контакті (несанкціонований та неузгоджений перехід на

"ти", передача до рук об'єкта маніпулятивної дії якихось предметів, надмірне втримування руки партнера під час рукоштовання, поплескування по плучу тощо); підлаштування під настрій співбесідника, своєрідне "емоційне віддзеркалювання" з метою налагодження контакту; демонстративне акцентування думки про некомпетентність співбесідника; вживання образливих слів, зауважень, що провокують конфліктну ситуацію; дотримання високого темпу мовлення, що збиває опонента з пантелику; невмотивоване підвищення тональності голосу; використання незрозумілих співбесідникові слів і термінів; перескакування у ході комунікативного акту з однієї теми на іншу; повторення без необхідності одних і тих же фраз; зайва деталізація у ході дискурсу з метою відволікання від головної проблеми, що обговорюється тощо.

Зміни у ситуаціях взаємодії: ескаляція емоційної напруги; певне порушення правил етики; невмотивована драматизація ситуації; поява дисбалансу у розподілі відповідальності за здійснені дії та ухвалені рішення (вся відповідальність лягає цілком на адресат маніпулювання); наявність примусу/силового тиску; незвичність ситуації взаємодії; амплітудне випробовування статусу партнера по комунікативному акту: від різкого завищення до не менш різкого заниження; швидкий темп обговорення важливих проблем; створення штучного цейтноту, в основі якого лежить різке обмеження часу, відпущеного на ухвалення рішення; обмеження кола обговорюваних ідей та проблем, незмінні формулювання, регулярне повернення до однієї теми. Всі перераховані фактори свідчать про активне намагання маніпулятора встановити цілковитий контроль за ходом комунікативного акту.

Зміни у поведінці адресата маніпулятивної дії, які свідчать про включення тих чи інших компонентів (ланок) механізмів, що реалізують зовнішнє вторгнення: невмотивовано часта поява або підкреслено чіткий прояв "психічних автоматизмів" (за Є. Доценком), або "механічних моделей поведінки зафіксованих дій" (за Р. Чалдіні), тобто скорочених, типових схем регуляції поведінки, завдяки яким енергія дії маніпулятора швидко, фіксовано й точно перетворюється на енергію дії адресата (фундаментальною характерною рисою цих моделей поведінки є те, що складові їх дії кожного разу повторюються фактично тим же самим чином і в тому ж самому порядку); виникнення почуття вини чи небезпеки; емоційний дисбаланс; регресія до інфантильних реакцій — плач, агресія, туга, відчуття самоти тощо, особливо якщо це точно пов'язано з певною ситуацією або подією; несподівані зміни фонових станів: напруга, агресія, метушливість і ін., що виникають переважно як реакція на той збиток, нанесення якого відчуває (хай і неусвідомлено) адресат дії.

Етап виявлення симптомів та синдромів маніпулятивної дії дозволяє а) розкрити, демаскувати її основні прояви та ознаки; б) зробити обґрунтований висновок про ступінь реальності загрози негативного психологічного впливу.

Другий етап — визначення соціотипу маніпулятора. Характер, інтенсивність та динаміка маніпулятивного впливу суттєво залежать від специфіки (характерних рис та особливостей) джерела маніпулятивної дії, тобто від своєрідності особи маніпулятора. Якщо покласти в основу типології процес циркуляції інформації, тобто характеристику специфіки джерел та способів її отримання, переробки та використання, то можна виділити чотири групи потенційних маніпуляторів: перша група “Маніпулятори — гравці” (ключовий/базовий елемент — інтуїція); друга група “Маніпулятори — прагматики” (ключовий/базовий елемент — сенсорика); третя група “Маніпулятори-законники” (ключовий/базовий елемент — логіка); четверта група “Ситуативні маніпулятори” (ключовий/базовий елемент — етика) [2, 29—69; 3, 157—166]. Характерно, що практично кожен з типів маніпуляторів максимально паразитує на використанні найбільш сильних своїх сторін, застосовуючи при цьому найбільш комфортні для нього активні або ж пасивні методи впливу.

Етап визначення соціотипу маніпулятора дозволяє охарактеризувати специфіку та своєрідність негативного психологічного впливу. Це пов'язано з тим, що кожна з названих груп потенційних маніпуляторів має цілу низку властивих їй характерних рис та особливостей і суттєво відрізняється одна від одної за: а) ступенем схильності та здатності до маніпулятивної дії; б) мішенями, на які націлюється маніпулятор; в) стратегіями, яким надає перевагу; г) специфічною формулою/послідовністю використання різних маніпулятивних методів та прийомів.

Третій етап — з'ясування ролі, яку обрав маніпулятор у комунікативному акті. Ще у середині ХХ століття американський психотерапевт Ерік Берна обґрунтував теорію “трансактного аналізу”. Він назвав одиницю соціального спілкування “трансакцією”, що складається з “трансактного стимулу” (людина заговорила чи прожестикувала) та “трансактної реакції” (партнер по комунікативному акту в якійсь спосіб — вербальний чи невербальний відреагував). Американський психотерапевт стверджує, що у процесі комунікативного контакту будь-яка особа (свідомо чи підсвідомо) обирає одну з ролей/станів — Батька, Дорослого чи Дитини причому вибір від віку не залежить, до того ж він за певних обставин може змінюватись, оскільки людина має здатність та схильність до зміни цих ролей/станів [1, 17—20]. Характерними рисами та особливостями рольової поведінки є: а) “Батько” — демонстрація домінування, керівництво, оцінка, повчання, схвалення/засудження, заборона, заступ-

ництво; б) “Дорослий” — виважений аналіз інформації, критичне ставлення, схильність до реальної оцінки сили опонента, спокій, розсудливість, намагання відіграти роль об'єктивного посередника/регулятора між “Батьком” і “Дитиною”; в) “Дитина” — демонстраційний вияв емоцій, апелювання до співчуття, безпорадність, підпорядкування, безкомпромісність.

Етап з'ясування ролі, що обрав маніпулятор у комунікативному акті має на меті визначення психологічної маски, під якою приховується ініціатор негативного психологічного впливу. Ця дія дозволяє з досить високою точністю спрогнозувати динаміку та характер процесу спілкування; визначити специфіку рольової поведінки маніпулятора та врешті-решт з'ясувати модель маніпулятивного комунікативного контакту, яку нав'язує, або якої дотримується, ініціатор негативного психологічного впливу. Ця модель може виявляти себе у трьох варіантах: а) “Батько” — маніпулятор прилаштовується “згори” та домінує у спілкуванні, активно використовуючи психологічний тиск; б) “Дорослий” — маніпулятор формально погоджується спілкуватися “на рівних”, але, як правило, лише до моменту виявлення слабких сторін у співрозмовника; в) “Дитина” — маніпулятор свідомо прилаштовується у комунікативному контакті “знизу” та активно використовує приховане шантажування, провокування невмотивованої емоційної напруги, блефування тощо.

Четвертий етап — виявлення мішеней маніпулятивної дії. Під мішенями політичного маніпулювання розуміють ті психічні структури, на які здійснюється вплив з боку ініціатора дії і які змінюються в напрямі, що відповідає меті дії. Хоча поняття “мішень маніпулювання” носить умовний характер, воно все ж дає можливість певною мірою зрозуміти механізм та природу підбору маніпулятором засобів психологічного впливу, адекватних цілям, що переслідуються.

Мішені політичного маніпулювання можна умовно поділити на три групи: а) мішені, що базуються на механізмах психічного відображення (відчуття, сприймання, мислення, пам'ять); б) мішені, які ґрунтуються на механізмах психічного регулювання (увага, емоції, почуття, уява, воля, темперамент, характер, ментальність); в) штучні мішені, що додатково створюються маніпулятором для досягнення поставлених цілей.

Етап з'ясування мішеней маніпулятивної дії дає змогу виявити її основний вектор/напрямок та специфіку психологічного впливу.

П'ятий етап — визначення об'єктів політичної маніпуляції. Такими об'єктами можуть бути: а) потреби, інтереси, схильності, тобто джерела мотивації активності, поведінки людини; б) установки, групові норми, самооцінки людей, тобто ті чинники, які регулюють активність; в) стани, в яких людина може знаходитися (апатія, тривога, ейфорія тощо).

Етап визначення об'єктів політичної маніпуляції дозволяє ще детальніше та чіткіше з'ясувати спрямованість/націленість маніпулятивної дії, якщо йти від аналізу узагальнених стратегічних мішеней до виявлення конкретних спроб негативного психологічного впливу на групу факторів, що визначають мотивацію діяльності людини (потреби, установки, емоційні стани тощо), і тому можуть виступати у якості потужних чинників регулювання, корегування та зміни її поведінки.

Шостий етап — з'ясування моделі маніпулятивної дії. Як вже зазначалося, людина/група/маса починають реагувати так, як того хоче того маніпулятор, коли створюється ситуація, перебіг якої визначають наступні чинники: а) переваження інформацією; б) ескалація розумової напруги; в) обмеження часу для сприйняття повідомлень; г) активне відволікання від осмислення; д) стимулювання емоційного мислення. Отже, у ході діагностики маніпулятивної дії слід з'ясувати яку кількість з цих факторів маніпулятор включив до своєї моделі (один, два, три чи всі чотири), оскільки від додавання чергового чинника різко/резонансно зростає сила маніпулятивного впливу.

Етап з'ясування моделі маніпулятивної дії дає можливість визначити масштаб сили негативного психологічного впливу, з'ясувати особливості його динаміки та характеру.

Сьомий етап — виявлення та аналіз ключових прийомів прихованого впливу, які використовує маніпулятор. Маніпулятивний прийом — це спосіб виконання або ж здійснення певних дій/акцій, метод інтерпретації/подання інформації, манера поведінки, що має на меті встановлення контролю за думками, вчинками та діяльністю особи/групи/маси. Якщо узагальнити реальну політичну практику та напрацювання науковців, можна виділити цілу систему маніпулятивних прийомів. За об'єктом впливу/мішенню ці прийоми поділяються на дві великі групи: перша група націлена на механізми психічного відображення (відчуття, сприймання, мислення, пам'ять); друга група основною мішенню має механізми психічного регулювання (увагу, емоції, почуття, уяву, волю, темперамент, характер, ментальність). Кожен маніпулятор має свій улюблений набір маніпулятивних прийомів, що зумовлено, по-перше, специфікою його соціотипу; по-друге, ступенем ефективності дії цих при-

йомів; по-третє, здатністю маніпулятора їх належним чином використати.

Етап виявлення та аналізу ключових прийомів прихованого впливу дає можливість: а) ідентифікувати використання конкретного прийому; б) певною мірою уточнити соціотип маніпулятора, який схильний до використання певної групи засобів психологічного впливу; в) знайти ефективну протидію у разі пасивного захисту; г) мати потужний викривальний козир у разі захисту активного.

Отже, однією з основних умов ефективного захисту від політичного маніпулювання є важлива та науковообґрунтована діагностика, яка дозволяє виявити симптоми та синдроми маніпулятивної дії; визначити її масштаб, характер та динаміку; з'ясувати мішені та об'єкти прихованого впливу; проаналізувавши соціотип маніпулятора, спрогнозувати подальшу його поведінку, визначити сильні та слабкі його сторони; обрати оптимальну модель захисту, що створює реальні передумови для перехоплення ініціативи та нейтралізації негативного психологічного впливу.

Література

1. Берн Э. Игры в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. — М.: Эксмо, 2006. — 576 с.
2. Бойко О. Д. Політичне маніпулювання. — К.: Академвидав, 2010 — 432 с.
3. Бойко О. Д. Політичні маніпулятори: спроба типології // Сучасна українська політика. Політичні і політологічні про неї. — Вип. 14. — К., 2008. — С. 157—166.
4. Грачев Г. В. Личность и общество: информационно-психологическая безопасность и психологическая защита. — М.: ПЕР СЭ, 2003. — 304 с.
5. Доценко Е. Л. Психология манипуляции. — СПб.: Речь, 2004. — 304 с.
6. Жарков Я. М. Психологічне визначення маніпулювання // Інформаційна безпека (соціально-правові аспекти). — К.: КНТ, 2010. — С. 48—58.
7. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. — 832 с.
8. Огнев И. Психологическая безопасность. — Ростов-н/Д.: Феникс, 2007. — 605 с.
9. Панкратов В. Н. Защита от психологического манипулирования. — М.: Изд-во Института Психотерапии, 2004. — 208 с.
10. Присяжнюк М. М. Як розпізнати загрозу маніпулювання й протидіяти йому // Сугестивні технології маніпулятивного впливу. — К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. — С. 220—224.
11. Україна: політична історія. XX — початок XXI століття. — К.: Парламентське видавництво, 2007. — 1028 с.
12. Фрай О. Ложь. Три способа выявления. Как читать мысли лжеца, как обмануть детектор лжи. — СПб.: Прайм-Еврознак, 2006. — 284 с.
13. Чалдини Р. Психология влияния. — СПб.: Питер, 2007. — 288 с.
14. Шапарь В. Психология манипулирования. — Ростов-н/Д.: Феникс, 2007. — 368 с.
15. Шейнов В. П. Скрытое управление человеком (Психология манипулирования). — Минск: Харвест, 2004. — 800 с.
16. Эндмюллер А., Вильгельм Т. Техники манипуляции: распознавание и противодействие. — М.: Омега-Л, 2006. — 144 с.

В статье предлагается и обосновывается модель анализа и систематизации совокупности признаков и изменений в процессе коммуникативного контакта, которые свидетельствуют о наличии манипулятивного действия; выделены факторы, которые могут служить индикаторами для определения характера, силы, специфики и направленности акта политического манипулирования.

Ключевые слова: манипулирование, диагностирование, психологическая защита, коммуникативный контакт, политическое влияние.

The article proposes and justifies the model of analysis and systematization of a number of features and changes in the process of communicative contact which indicates the presence of the manipulative action. The factors that may serve as indicators for determining the nature, strength, specificity and direction of the act of political manipulation are defined.

Key words: manipulation, diagnostics, psychological defense, communicative contact, political influence.